

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

*Ἀληθῶς σταθμὸν σημαντικὸν ἐσημείωσεν ἡ φιλοσοφία ἐν Ἑλλάδι, ὡς ἔγραφον ἄλλοτε, ἀφ' ὅτου τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἀνέλαβεν ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Θεόφιλος Βορέας¹. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῆ καὶ διὰ τὴν Παιδαγωγικὴν, ἀφ' ὅτου τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς ἀνέλαβεν ὁ καθηγητὴς Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος.

*Ἀλλ' εἶναι ἀναντίλεκτον ὅτι ὁ σταθμὸς οὗτος τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν ἀποτελεῖ σταθμὸν καὶ τῆς ζωῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς καθόλου, διότι οἱ δύο ἐκπρόσωποι αὐτῶν, οἱ καθηγηταί, Θεόφιλος Βορέας καὶ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος ὑπῆρξαν ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἔτων τὸ τηλαυγὲς πρόσωπον καὶ οἱ στυλοβάται αὐτῆς.

Τὸν Νικόλαον Ἐξαρχόπουλον, τὸν διαπρεπῆ ἀντιπρόσωπον τῆς Παιδαγωγικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, τιμᾷ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ καὶ ἡ τιμὴ αὕτη προσγίγνεται ἔνεκα τῶν μεγάλων ὑπηρεσιῶν, αἷς οὗτος προσήνεγκεν εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα καὶ τὴν πνευματικὴν αὐτῆς ἀνύψωσιν. Ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος κατέχει ἰδιάζουσαν θέσιν οὐ μόνον διὰ τὴν μακρὰν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ εὐδοκιμωτάτην διδασκαλίαν του, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ὑπέροχον συγγραφικὴν δρασίην του ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ἐν ἣ διαπρέπει ὡς ἀληθῆς δημιουργός.

*Ἡ ἐπιστήμη, ἣς εἶναι τεταγμένος μυσταγωγὸς ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος, εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένη μετὰ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν. Διὰ τοῦτο προθύμως ἀπεδέχθη νὰ ὑποτυπώσω τὴν μέχρι τοῦδε ἐπιστημονικὴν του δρασίην. Ἄλλ' ἡ προθυμία ἔσχε καὶ ἄλλην τινὰ αἰτίαν. Ἐπεθύμουν ἀγαπητοῦ καὶ σεβαστοῦ μου διδασκάλου, ἔγκριτου δ' ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ καὶ παλαιοῦ ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ σταδιοδρομίᾳ συμπαραστάτου καὶ συναγωνιστοῦ τοῦ ἀοιδίου ἐπιφανοῦς διδασκάλου μου Θεοφίλου Βορέα, ὡσαύτως τὸ ἐπιστημονικὸν καὶ τὸ ἔθνικὸν ἔργον ἐνταῦθα διὰ βραχυτάτων νὰ ἐπισκοπήσω καὶ εἰς εὐρύτερους νὰ γνωρίσω κύκλους.

1. Ἡ φιλοσοφία ἐν τῇ συγχρόνῃ Ἑλλάδι. Θεόφιλος Βορέας, 1953.

Ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος ἐγεννήθη ἐν Νάξῳ τῷ 1874. Ὁ πατήρ του, Ἰωάννης Ἐξαρχόπουλος, ἰατρός, ἦτο γόνος ἱστορικῆς οἰκογενείας δρασάσης κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, κατήγετο δ' ἐξ Ἀμοργοῦ. Ἡ δὲ μήτηρ του, Στυλιανή, ἦτο θυγάτηρ τοῦ Σαραντινοῦ, εὐγενοῦς Ναξιακῆς οἰκογενείας.

Τὰ στοιχειώδη μαθήματα διήκουσεν ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος ἐν τῇ γενετείρᾳ, συνεπλήρωσε δὲ τὰς ἐγκυκλίους σπουδὰς ἐν Ἀθήναις διαπρέπων ἀείποτε διὰ τὴν ἐπιμέλειαν, τὸ ἦθος καὶ μεγάλως τιμώμενος ὑπὸ τῶν καθηγητῶν αὐτοῦ. Εἶχε δὲ καθηγητὰς ἐπιλέκτους ἐπιστήμονας τὸν Σπ. Σακελλαρόπουλον, τὸν μετέπειτα καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου, τὸν Εὐστράτιον Τσακαλῶτον, τὸν Γ. Καρβούνην, τὸν Γ. Παπαβασιλείου, τὸν διαπρεπῆ διηγηματογράφον Ἀλέξανδρον Μωραϊτίδην, τὸν θεολόγον Δελάσταν, μετέπειτα μητροπολίτην Χαλκίδος καὶ ἄλλους.

Ἡ πρὸς τὰ Ἑλληνικὰ δὲ γράμματα κλίσις του ἤγαγεν αὐτὸν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ σπουδάσῃ φιλολογίαν.

Τῷ 1890 ἐνεγράφη εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου. «Ἐν τῇ Σχολῇ ταύτῃ», ὅπως ἔγραφεν ὁ Βορέας, συνέπεσον αἱ σπουδαί των, καθ' ὃν χρόνον «πλειὰς τότε ἐπιφανῶν διδασκάλων, ὁ Κόντος, ὁ Σεμιτέλος, ὁ Πανταζίδης, ὁ Γ. Χατζηδάκης, ὁ Βάσης, ὁ Πολίτης, ὁ Λάμπρος, ὁ Καρολίδης καὶ ἄλλοι τοῦ Ἀσωπίου καὶ τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου ἄξιοι διάδοχοι προεβίβαζον τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην καὶ εἰσήγον τοὺς Ἕλληνας εἰς τὸ Πάνθεον τῆς ἀρχαίας σοφίας καὶ ἐπεδείκνυον εἰς ἐνθουσιῶσαν νεότητα τὸ ἀνέσπερον φῶς τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ προέβαλλον εἰς μίμησιν τὰ θεσπέσια παραδείγματα τῆς πατρῴας ἀρετῆς καὶ παρεσκεύαζον καὶ ἐξέπεμπον εἰς πᾶσαν γωνίαν Ἑλληνικὴν τῆς Ἐθνικῆς ἀγωγῆς καὶ τῶν Ἐθνικῶν ιδεωδῶν μεγαλογνώμονας ἀποστόλους. Ὁ Κόντος ἐξηγγεῖλε τότε εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰς γλωσσικὰς παρατηρήσεις του καὶ τοῦ Κοραῆ καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων διδασκάλων τοῦ Γένους συνεχίζων τὰ διδάγματα συνίστα τὴν δρθὴν χρῆσιν τοῦ νεωτέρου ἐπιστημονικοῦ ἡμῶν λόγου ἐν Ἑλλάδι. Ὁ Χατζηδάκης εἰσηγεῖτο τὴν ἀκριβεστέραν μελέτην τῶν νεωτέρων γλωσσικῶν ιδιωμάτων καὶ ὑπεδείκνυε κανόνας περὶ τῆς γραφομένης Ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἄλλ' ὄχι μόνον ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολή, ἀλλὰ σύνολον τὸ Πανεπιστήμιον ἦτο καὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ὅπως ὑπῆρξεν ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ, ἀληθὲς Τελεστήριον τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Ἐθνικῆς συνειδήσεως. Ἐν πάσαις ταῖς Σχολαῖς αὐτοῦ σοφοὶ καὶ μεγαλόφρονες ἄνδρες ὄχι μόνον διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς διδασκαλίας κατηύγαζον τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ μετῆρσίουν τὸ φρόνημα τῆς πανεπιστημιακῆς νεότητος καὶ κατηύθυνον αὐτὴν εἰς τὰ μεγάλα ἰδεώδη τοῦ Ἑλληνισμοῦ»¹.

1. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 4, 1929, σελ. 134 κ. ἐξ.

Ἐντὸς τοιούτου περιβάλλοντος, ἐν τῇ μετὰ τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων ἀναστροφῇ ἐγνώρισαν ἀκριβέστερον τοὺς θησαυροὺς τῶν ἀρχαίων φιλολογιῶν, τὸ ὑπέροχον κάλλος καὶ τὸ ἠθικὸν ὕψος τῆς Ἑλληνικῆς ποιήσεως καὶ τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης καθόλου, τὴν δαιμονίαν δημιουργίαν τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τὰλλα προϊόντα τῆς Ἑλληνικῆς διανοίας, τὸν πλοῦτον καὶ τὴν δύναμιν καὶ τὴν χάριν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἐθαύμασαν τοῦ ἀρχαίου βίου τὴν αἴγλην καὶ τὸ μεγαλεῖον. Πρὸς δὲ τούτοις ἔμαθον νὰ τιμῶσι κατ' ἀξίαν τὴν νέαν ἡμῶν λογοτεχνίαν καὶ πάσας τὰς ἀξιολόγους μορφὰς τῆς νέας ἡμῶν-γλώσσης, ἀπὸ τῆς ἀκριβείας καὶ τῆς λειότητος καὶ τῆς μεγαλοπρεπείας τοῦ αὐστηροτέρου ἐπιστημονικοῦ λόγου μέχρι τῆς ἀφελείας καὶ τῆς κομπότητος καὶ τῆς χάριτος τῆς δημοτικῆς Μούσης. Πρὸ πάντων ὁμως ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος ἐκείνου ἠσθάνθησαν ἐντονώτατα τὰ ρίγη τοῦ ἐθνικοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ ὠνειροπόλησαν νέαν Ἑλλάδα προκόπτουσαν καὶ ἀμιλλωμένην ἐν τῷ παγκοσμίῳ σταδίῳ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς κοινῆς ἀρετῆς καὶ μετ' εὐλαβείας ἀπέβλεψαν ἀείποτε καὶ τὴν προσήκουσαν ἀπένειμαν τιμὴν εἰς πάντας ἐκείνους, ὅσοι καθ' οἷονδῆποτε τρόπον συνετέλουν τότε εἰς τὴν ἀνέγερσιν τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Τῷ 1896 ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος μετὰ τὸ πέρας τῆς φοιτήσεως ἔλαβε τὸ πτυχίον καὶ τὸ ἐπόμενον ἔτος ὑπέβαλεν εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τὴν **διδασκαρικὴν** του διατριβὴν «De Horatio poeta» λατινιστὶ καὶ τῷ 1897 ἀνηγορεύετο διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας. Μετὰ ταῦτα διορίσθη σχολάρχης εἰς τὸ ἐν Χαλκὶ Τραγαίας (Νάξου) Ἑλληνικὸν σχολεῖον, εἶτα δὲ τοῦ ἐν Ἀμοργῷ καὶ τοῦ ἐν Θήρῃ καὶ τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Ἴω.

Τῷ 1901 κατόπιν διαγωνισμοῦ ἔτυχεν ὑποτροφίας καὶ ἀνεχώρησεν εἰς Γερμανίαν πρὸς εὐρύτεραν κατάρτισιν, ὅπου καὶ ἀφιερῶθη εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Παιδαγωγικῆς. Ἐν Ἰένῃ, ἧτις ἦτο τότε τὸ λίκνον, ἐν ᾧ ἐλικνίσθησαν πάντες οἱ μετέπειτα σοφοὶ Παιδαγωγικοί, καὶ εἰς τῆς ὁποίας τὸ Πανεπιστήμιον ἐνεγράφη, τὴν Παιδαγωγικὴν ἐδίδασκεν ὁ πολὺς Reip. Ἐνταῦθα ἡ Παιδαγωγικὴ ἐγένετο τὸ κυριώτατόν του ἀσχόλημα. Ὁ Reip τῆς Ἐρβαρτείου σχολῆς ὁ διαπρεπὴς θιασώτης, τὸν εἴλκυσε κατ' ἀρχάς. Ἐκεῖνος πρῶτος ἐν Ἰένῃ τὸν ἐμυσταγώγησεν εἰς τὰ ἄδυτα τῆς ἐπιστήμης, εἰς ἣν ἀφωσιώθη, ἔπειτα δὲ καὶ ἄλλοι σοφοὶ καθηγηταὶ ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἐν Ἑλβετίᾳ.

Ἄλλ' ἡ Παιδαγωγικὴ δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἄνευ τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν ἄλλων φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν. Διὸ καὶ ἐνδελεχῶς διέτριψε καὶ περὶ τὰς ἐπιστήμας ταύτας. Ὁ Eucken καὶ ὁ Liebmann ἐν Ἰένῃ τὸν εἰσήγαγον εἰς τὰ δόγματα τούτων τῶν ἐπιστημῶν, κατόπιν δὲ ὁ πολὺς Wundt, ὁ δαιμόνιος ψυχολόγος καὶ φιλόσοφος καὶ ἄλλοι σοφοί, ὧν τὰ μαθήματα παρηκολούθησεν ἐν Λιψίᾳ.

Καὶ ἐν Ἑλβετίᾳ δ' ἐκ παραλλήλου ἠσχολήθη περὶ τὰς παιδαγωγικὰς

καὶ τὰς φιλοσοφικὰς ἐπιστήμας, ἔσχε δὲ καὶ ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ καὶ τῆς Παιδαγωγικῆς καὶ τῆς Φιλοσοφίας ἐπιφανεῖς διδασκάλους.

Ἄλλ' αἱ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ σπουδαί του δὲν περιορίσθησαν εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐπιστήμης του μόνης. Οἱ ὀφθαλμοὶ τῆς ψυχῆς του, ὅπως οἱ ὀφθαλμοὶ πάντων ἐκείνων, ὅσοι πρὸς τὴν τελείωσιν ἀποβλέπουσιν ὡς πρὸς ἀνώτατον σκοπὸν, ἦσαν διαρκῶς ἐστραμμένοι πρὸς πᾶσαν πρόοδον συντετελεσμένην ἐν ταῖς χώραις ταύταις.

Εἶδε πρὸ πάντων καὶ ἐθαύμασε τὴν κοινωνικὴν εὐσυνειδησίαν, τὴν τάξιν, τοῦ νόμου τὴν ἐπαγρύπνησιν, τὴν ἁρμονίαν τοῦ ὅλου βίου καὶ ἐν τῷ μεγαλείῳ τοῦ πολιτισμοῦ ἐκείνου ἀνεγνώρισε τὸ ἄκρον ἄωτον τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἐνδόξων τῆς Ἑλλάδος χρόνων.

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ

Οὕτω παρεσκευασμένος κατῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου τὸ μὲν πρῶτον ὡς καθηγητῆς καὶ διευθυντῆς διδασκαλείου, ἔπειτα δὲ ὡς ἐπιθεωρητῆς τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως καὶ ὡς ὑφηγητῆς, ἀπὸ δὲ τοῦ 1912 ὡς τακτικὸς καθηγητῆς τῆς Παιδαγωγικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, ὑπὲρ τὰς ἕξ δεκάδας ἐτῶν ἐδίδαξεν, ἐφρονημάτισε τὴν Ἑλληνίδα νεολαίαν, ἐμόρφωσε λειτουργοὺς τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἐδημοσίευσεν ἐπιστημονικὰς μελέτας, παρέσχε παντοίας συμβολὰς εἰς τὴν παρ' ἡμῖν Παιδευτικὴν ἐπιστήμην, ἐγένετο εἰσηγητῆς τῆς Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς ἐν Ἑλλάδι, ἴδρυσεν τὸ πρῶτον ἱερὸν αὐτῆς τὸ Ἐργαστήριον τῆς Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς, καὶ παρ' αὐτῷ τὸ Πειραματικὸν σχολεῖον πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν παιδαγωγικῶν μεθόδων. Ἠγωνίσθη δὲ πρὸς ἐπικράτησιν τῶν ὑγιῶν ἀρχῶν, ἐφ' ὧν ὀφείλει νὰ ἐδράζηται ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν ἀγωγή καὶ παιδεία.

Τῷ 1946 διὰ ψηφίσματος τῆς Δ' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ προτάσεως τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἀνεκλήθη εἰς τὸ Πανεπιστήμιον διὰ μίαν τριετίαν, μέχρι τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1948-49 «τιμῆς ἕνεκεν διὰ τὰς παλλαπλὰς πρὸς τὸ ἔθνος καὶ τὴν ἐπιστήμην ὑπηρεσίας».

Δύο δὲ ἦσαν οἱ κύριοι σκοποί, ὧν τὴν πραγμάτωσιν ἐπεδίωξεν ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος ἐν τῷ βίῳ, πρῶτον μὲν δῆλον ὅτι εἰς τῆς παραδόσεως τῆς Ἑλληνικῆς τὰ ἴχνη ἀκολουθῶν νὰ δημιουργήσῃ ἐπιστημονικὴν παιδαγωγικὴν ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι καὶ παράσχη εἰς τοὺς Ἕλληνας ἄριτον ἐκπαιδευτικὸν σύστημα, ἔπειτα δὲ νὰ ἀνυψώσῃ τὴν ἀνθρωπίνην καὶ τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ πτερώσῃ τὸ φρόνημα καὶ χαλκεύσῃ τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους.

Ἐν τῇ ὑποτυπώσει τοῦ ἔργου τῆς ἐπιστήμης, εἰς τῆς ὁποίας ἀφωσιώθη τὴν θεράπειαν, δὲν ἐπῆνεσε τὰς ἀκρότητας. Διὰ τῆς προφορικῆς διδασκαλίας

του έκραταίωσε τήν έθνικήν συνείδησιν τών Έλλήνων λειτουργών τής λαϊκῆς παιδείας ώς διευθυντής Διδασκαλείου και ώς καθηγητής τών έν τῷ Πανεπιστημίῳ μετεκπαιδευομένων, έξύψωσε δέ τὸ ήθικόν αὐτῶν φρόνημα και ένέπνευσεν ένθουσιασμόν διά τὸ βαρὺ και επίπονον έργον των. Διά τῶν σοφῶν δέ συγγραμμάτων του παρέσχε άσφαλή έρείσματα εἰς τήν Παιδαγωγικήν και βοηθήματα εἰς τοὺς εκπαιδευτικούς λειτουργοὺς διά τήν επιτυχῆ τοῦ έργου των εκτέλεσιν.

Και τήν μέθοδον τήν ὀρθήν εἰσήγαγεν ὁ Νικόλαος Έξαρχόπουλος εἰς τήν Παιδαγωγικήν ἐπιστήμην. Έγένετο δῆλον ὅτι έν Ἑλλάδι ὁ εἰσηγητής τῆς συστηματικῆς παρατηρήσεως και τοῦ πειράματος έν τῇ Παιδαγωγικῇ και ὑπέδειξε και ἐφήρμοσε ταύτας τὰς μεθόδους εἰς τὰς ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθείσας και διευθυνομένας τῆς Παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης ἐστίας, τὸ Έργαστήριον τῆς Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς και τὸ Πειραματικὸν σχολεῖον.

Ποῖα δὲ εἶναι τὰ ἐπιτεύγματα τῆς Παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης έν Ἑλλάδι εκ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ὀρθῆς ταύτης μεθόδου δεικνύουσιν αἱ μελέται αὐτοῦ «Μέθοδος τῆς ἐπιστημονικῆς Παιδαγωγικῆς ἐρεῦνης», «ἡ Ψυχογραφία έν τῷ σχολείῳ και τὸ δελτίον ἀτομικότητος», «Ὁδηγία πρὸς σπουδὴν τῶν ἀτομικῶν ἰδιορρυθμιῶν τῶν παίδων», «ἡ Εἰσαγωγή εἰς τήν Παιδαγωγικήν», και ἄλλαι.

Και εἰς τὰς μεθόδους δὲ ταύτας εἰσήγαγε τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ και ἐμόρφωσε και ἀνέδειξεν αὐτοὺς ἀληθεῖς ἐργάτας τῆς ἐπιστήμης. Οὔτοι δὲ εἰς τὰς ὀρθὰς ταύτας μεθόδους ἀκολουθοῦντες κατήρτισαν πληθὺν κριτηρίων και πολλὰς διεξήγαγον πειραματικὰς ἐρεῦνας. Οὔτω διά τῶν ἀόκνων αὐτοῦ προσπαθειῶν ἐδημιουργήθη έν Ἑλλάδι ἡ ἐπιστημονικὴ παιδαγωγικὴ κίνησις, ὡς μαρτυροῦσι και αἱ ἀνακοινώσεις αἱ γινόμεναι έν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν ὑπ' αὐτοῦ και ὑπὸ μαθητῶν του.

Και οὐ μόνον τῆς Παιδαγωγικῆς τήν μέθοδον οὔτω καθώρισεν ὁ Νικόλαος Έξαρχόπουλος, ἀλλὰ και τὰ προβλήματα αὐτῆς ἐσπούδασεν ἀκριβέστερον νὰ κατατάξη, εἰσήγαγε δὲ πρῶτος εἰς τήν Ἑλλάδα, ὡς ἐλέχθη, τήν Πειραματικὴν Παιδαγωγικήν και ἰδρυσεν έν τῷ Πανεπιστημίῳ τὸ Παιδαγωγικὸν Έργαστήριον, ὅπερ εκ παραλλήλου πρὸς τὰ Έργαστήρια τῶν ἄλλων προηγμένων χωρῶν διά παρατηρήσεως και πειραματικῆς ἐρεῦνης παρασκευάζει τήν δημιουργίαν Ἑθνικῆς Παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης. Σκοπὸν δὲ τοῦ Έργαστηρίου τούτου ὥρισε τήν διεξαγωγήν νέων ἐρευνῶν και τὸν ἐλεγχοῦν ἀπὸ Ἑλληνικῆς ἀπόψεως τῶν πορισμάτων τῶν συναχθέντων εἰς ἄλλους κύκλους ἐργασίας και εἰς ἄλλας χώρας. Προσέδωκε δὲ οὔτως εἰς τήν διδασκαλίαν τῆς Παιδαγωγικῆς διά τῆς ἰδρύσεως τοῦ Έργαστηρίου τούτου σύγχρονον μορφήν, συμβαδίζουσαν πρὸς τήν επικρατοῦσαν ἀλλαχοῦ ὀργάνωσιν τῆς πειραματικῆς ἐρεῦνης.

Ἀλλὰ και τὸν δεύτερον σκοπὸν, τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς τήν ἀγωγήν και τήν

ἐξύψωσιν τῆς Ἑλληνικῆς συνειδήσεως, δι' ὅλου τοῦ βίου του ἐσπούδασε κατὰ δύναμιν ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος νὰ προαγάγῃ, ὅπως πάντες, ὅσοι ἐν τῷ ἀνωτάτῳ Πανδιδακτηρίῳ εἶναι τεταγμένοι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς Ἐθνικῆς ἰδέας ἱεροφάνται, ἀκολουθῶν εἰς τὰ ἴχνη τῶν πρότερον σοφῶν, οἵτινες καὶ πρὸ τῆς Ἀναστάσεως τῆς Ἑλλάδος καὶ μετ' αὐτὴν διετήρησαν μὲν τὴν πίστιν ἀλώβητον, ἐσφυρηλάτησαν δὲ τὴν ἐθνικὴν ψυχὴν, εἰσάγοντες αὐτὴν εἰς τὸ πάνσεπτον τοῦ Ἑλληνισμοῦ Πάνθεον καὶ προβάλλοντες εἰς μίμησιν τὰ ἀδαμάντινα παραδείγματα τῆς ἀρετῆς τῶν ἐνδόξων πατέρων.

Παραλλήλως πρὸς τὰς μελέτας καὶ τοὺς σκοπούς, οὓς ἐπεδίωξεν, ἐχώρησε καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ἡ συγγραφικὴ τοῦ Νικ. Ἐξαρχοπούλου δραῖσις. Ταύτης δὲ τῆς δράσεως προῖόν εἶναι τὰ παντοῖα δημοσιεύματά του, αἱ Ἑλάσσονες διατριβαὶ καὶ τὸ *Σύστημα τῆς Παιδαγωγικῆς του Βιβλιοθήκης*.

Δὲν προτίθεμαι νὰ ἀναπτύξω ἐνταῦθα τὸ ὅλον ἐπιστημονικὸν τοῦ Νικ. Ἐξαρχοπούλου ἔργον. Τῶν πολλῶν συγγραφῶν του ὀλίγα μόνον ἐπιδείγματα θὰ παραθέσω.

A. ΕΛΑΣΣΟΝΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΑΙ

Ἐκ τῶν πρώτων ἐπιστημονικῶν του μελετῶν εἶναι ἐκείνη, ἐν ἣ ἀντεξετάζει τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Σπαρτιατῶν τὴν παλαιὰν ἀγωγὴν (*Das athenische und das spartanische Erziehungssystem im V und IV Jahrhundert v. Chr. Ein Vergleich Päd. Magazin, Nr 377, Langensalza, 1909*).

Μετὰ πρωτοτυπίας ἐσπούδασε νὰ δείξῃ ἐν αὐτῇ τὴν ροπήν, ἣν τὸ φυσικὸν περιβάλλον ἤσκησεν ἐπὶ τὴν διάφορον διάπλασιν τῶν δύο τούτων λαῶν καὶ τὴν δημιουργίαν τῶν ἐκπαιδευτικῶν αὐτῶν συστημάτων. Καὶ ὁμολόγησαν τὴν ἀξίαν τούτου τοῦ βιβλίου του πρῶτον μὲν οἱ δημοσιεύσαντες αὐτὸ ἐν τῇ Παιδαγωγικῇ βιβλιοθήκῃ τῇ ἐκδιδομένῃ ἐν Langensalza ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «*Pädagogisches Magazin*», ἔπειτα δὲ καὶ ἄλλοι πολλοὶ τῶν εἰδικῶς ἀσχοληθέντων περὶ τὰ ζητήματα τῆς ἀρχαίας ἀγωγῆς.

Ἰση τὴν ἀξίαν εἶναι ἡ πραγματεία του, ἐν ἣ ἐξετάζει τὰ κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ τὴν ἄλλην παρασκευὴν τῶν λειτουργῶν τῆς παιδείας (*Ποῖός τις πρέπει νὰ εἶναι ὁ διδάσκαλος, 1907*). Ἡ Πραγματεία αὕτη καὶ ὑπ' ἄλλων ἐπληρέθη καὶ ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Σχολῆς, ἣτις τὸ πρῶτον αὐτῆς μέρος λαβοῦσα ὑπ' ὄψιν τὸν ἀνηγόρευσε ὑφηγητὴν τῆς Παιδαγωγικῆς (1906).

Λόγου ἀξίαι εἶναι ἀναντιλέκτως καὶ αἱ πολλαὶ βραχύτεραι διατριβαὶ του, αἵτινες εἶναι συμβολαὶ εἰς τὴν παρ' ἡμῖν Παιδευτικὴν ἐπιστήμην καὶ γνωρίζουσιν εἰς τοὺς Ἑλληνας τῶν προηγμένων λαῶν τὰ παιδευτικὰ διδάγματα καὶ ὑποδεικνύουσιν ὁδοὺς εἰς βελτίωσιν τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἡμῶν πραγμάτων.

B. ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΕΡΓΑ

Ἐπιστέγασμα τῆς ἐπιστημονικῆς συγγραφικῆς δράσεως τοῦ Νικολάου Ἐξαρχοπούλου ἐγένοντο τὰ συστηματικά Παιδαγωγικά του συγγράμματα, ἐν οἷς ἐκτίθενται τὰ περὶ ἀγωγῆς καὶ παιδείας διδάγματα καὶ αἱ παιδαγωγικαὶ αὐτοῦ καθόλου θεωρίαι.

Ἡ *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν*, ἐν ἣ ἀκριβέστερον διεξῆλθε τὰ κατὰ τὰ θεμελιώδη προβλήματα καὶ τὰς μεθόδους τῆς ἐπιστήμης του.

Ἡ *Σωματολογία τοῦ παιδός*, ἐν ἣ ἐπραγματεύθη τὰ κατὰ τὴν σωματικὴν ἀνάπτυξιν τῆς παιδικῆς ἡλικίας.

Καὶ οὐ μόνον τὸν κανονικῶς ἔχοντα ψυχικὸν βίον ἐξίχνευσε ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος ἀλλὰ καὶ τὰς ἀνωμάλους αὐτοῦ καταστάσεις. Μαρτυρεῖ τὸ ἔργον *Ψυχικαὶ ἀνωμαλῖαι καὶ τρόποι βελτιώσεως αὐτῶν*. Ὑποβάλλει δὲ καὶ τὰ ζητήματα ταῦτα εἰς ἔλεγχον μετὰ ψυχῆς ἀπροκαταλήπτου.

Παραπλησίως ἐπληνέθη ἡ *Διδακτικὴ* του, θεμελιῶδες σύγγραμμα διὰ τὴν Παιδαγωγικὴν ἐπιστήμην.

Ἄλλ' εἶναι ἀνάγκη νὰ παραθέσωμεν γνώμας τινὰς αὐτοῦ.

Οὕτω περὶ τῆς σπουδαιότητος τῆς ἀγωγῆς τῶν παίδων λέγει·

«Οὐδεὶς ἄλλος κλάδος τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν δύναται νὰ ἐξισωθῆ κατὰ τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν ἐθνικὴν σημασίαν πρὸς τὴν ἀγωγὴν τῶν παίδων».

«Τὸ ἐκπαιδευτικὸν ζήτημα εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικὸν καὶ ἄνευ τῆς ὀρθῆς διάρρυθμίσεως αὐτοῦ πάντα τὰ λοιπὰ ζητήματα θὰ παραμένωσιν ἕσαεὶ ἐκκρεμῆ καὶ ἄλυτα».

«Οὐδεμία ἀνόρθωσις, οὐδεμία ἀνασυγκρότησις, οὐδεμία ἐξυγίανσις τοῦ κοινωνικοῦ ἡμῶν ὀργανισμοῦ, εἶναι δυνατὴ ἄνευ τῆς λειτουργίας ἀριτοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Καὶ οὐδεμία οἰκονομία ἀποβαίνει περισσότερον δαπανηρὰ καὶ ἐν τέλει περισσότερον καταστρεπτικὴ, ὅσον ἐκείνη, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἡ νέα γενεὰ θὰ ἔστερεῖτο τῆς ἀπαιτουμένης ἀγωγῆς καὶ τῆς ἀπαιτουμένης μορφώσεως καὶ ἐπαγγελματικῆς προπαρασκευῆς».

«Οὐδενὸς ἄλλου ζητήματος ἢ παραμέλησις συνεπάγεται οὕτως ὀλεθρία ἀποτελέσματα διὰ τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν ὑπόστασιν, ὅσον ἢ παραμέλησις τῆς ἀγωγῆς τῆς νέας γενεᾶς».

«Εὐτυχῆς ἢ χώρα, εἰς τὴν ὁποίαν λειτουργεῖ ἀριτία ἐκπαίδευσις, μορφοῦσα πολίτας χρηστοὺς καὶ ὀπλισμένους διὰ τῶν ἀπαιτουμένων ἐφοδίων εἰς ἐκτέλεσιν ἔργων ἀναλόγων πρὸς τὴν ἰδιοφυίαν ἐκάστου. Ἐν αὐτῇ ἐλαττοῦται ἢ ἐγκληματικότης καὶ αἱ πρὸς πρόληψιν καὶ περιστολὴν αὐτῆς δαπάναι, ἠθικοποιεῖται ἡ κοινωνία, πολλαπλασιάζεται ἢ ἐργασία καὶ ἡ παραγωγή, ἀυξάνονται αἱ δημόσιαι καὶ αἱ ἰδιωτικαὶ πρόσοδοι».

Περὶ δὲ τῆς Ἐθνικῆς ἀγωγῆς κηρύττει τὰ ἑξῆς·

«Θεωροῦμεν τὸ σχολεῖον ναὸν ἐθνικῆς μυσταγωγίας, ἐν τῷ ὁποίῳ πρέπει νὰ καλλιεργῆται δι' ὄλων τῶν δυνατῶν μέσων τὸ συναίσθημα τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τῆς προσηλώσεως πρὸς τὰ ἐθνικὰ ἰδανικά».

«Τὸ εὐρύτερον σύνολον, ὑπὲρ τοῦ ὁποίου κατὰ πρῶτον λόγον ὀφείλομεν νὰ καλλιεργῶμεν τὸ διαφέρον καὶ τὴν ἀγάπην τῶν Ἑλληνοπαίδων, εἶναι ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος. Ὁ παῖς πρέπει νὰ διαπλασθῆ εἰς προσωπικότητα, τείνουσαν εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἔθνους του».

«Προβάλλομεν τὴν ἀπαίτησιν, ὅπως ἡ ἀγωγή προσλαμβάνη βαθέως ἀποτετυπωμένην ἐθνικὴν χροιάν καὶ καλλιεργῆ τὴν φιλοπατρίαν δι' ὄλων τῶν δυνατῶν μέσων».

«Εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ ὑπαρξίς τοῦ ἔθνους καὶ ἡ ἐν αὐτῷ συνεργασία τῶν ἀτόμων ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν τῆς γενικωτέρας συνεργασίας καὶ προόδου».

«Ἀποβαίνει ἀδύνατον νὰ βλαστήσῃ ἐν τῇ ψυχῇ ἀγάπη πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα ἄνευ προϋπάρξεως τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν οἰκογένειαν καὶ τὸ ἴδιον ἔθνος. Καὶ οὐδεμία πρόοδος τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι δυνατὴ ἔξω τοῦ ἔθνους. Τὴν ἀρίστην δ' ἐγγύησιν πρὸς ἐπιτυχῆ ἐπιδίωξιν τῶν ὑψίστων πολιτικῶν σκοπῶν τῆς ἀνθρωπότητος παρέχει ἡ ὑπαρξίς ζωηρᾶς ἐθνικῆς συνειδήσεως παρὰ τοῖς λαοῖς. Ἄλλαις λέξεσιν ὁ ἀληθῆς πατριωτισμὸς καὶ ὁ ἀληθῆς κοσμοπολιτισμὸς δὲν εἶναι ἀντιθέσεις ἀποκλείουσαι ἀλλήλας, ἀλλ' ἔννοια συμπληροῦσαι ἀλλήλας»¹.

Καὶ περὶ τοῦ τρόπου τῆς καλλιεργείας τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα ἐπιγραμματικῶς λέγει:

«Ἡ καλλιέργεια τῆς φιλοπατρίας ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ παιδὸς προβάλλει μέγιστας δυσχερείας καὶ ἀπαιτεῖ ἐξαιρετικὴν λεπτότητα ἀπὸ τὸν ἀναλαμβάνοντα τὸ ἔργον τοῦτο».

«Φιλοπατρία εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν πατρίδα. Ἀνάγκη ὁμως ἡ ἀγάπη αὕτη νὰ μὴ περιορίζηται εἰς λόγους, ἀλλὰ νὰ ἐκδηλοῦται δι' ἔργων. Τὰ ἔργα δὲ ταῦτα συνίστανται εἰς θυσίας, προσφερομένας χάριν τῆς ὀφελείας καὶ τῆς προόδου αὐτῆς, καὶ δὴ θυσίας τὸ μὲν ὑλικάς, τὸ δὲ πνευματικάς, ἐν ἀνάγκῃ δὲ καὶ εἰς προσφορὰν αὐτῆς τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου».

«Πρὸς ἔγερσιν τῆς φιλοπατρίας πρέπει ἐν πρώτοις νὰ προσλάβῃ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ παιδὸς πραγματικὴν καὶ συγκεκριμένην μορφήν ἢ λέξις πατρίς. Πρὸς τοῦτο ἐπιβάλλεται νὰ γνωρίσῃ ὁ παῖς ἀκριβῶς τὴν χώραν ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐγεννήθη. Ἐπιβάλλεται προσέτι συστηματικὴ γνῶσις τοῦ λαοῦ, ὅστις ζῆ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς πατρίδος. Ἀνάγκη νὰ διδαχθῆ τὴν καταγωγὴν τοῦ λαοῦ του, τὰς τύχας καὶ τὰς περιπετείας του, τοὺς ἀγῶνάς του, τὰς περιό-

1. Ν. Ἐξαρχοπούλου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν, ἔκδ. 4η, Α' τόμ., σ. 320 - 322.

δους τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἀδυναμίας του, τὰς εὐτυχίας του, τὰς δυστυχίας του, τὰς ἀνάγκας του. Οὕτω συνάπτονται στενότατοι δεσμοὶ μεταξύ τοῦ παιδὸς καὶ τῆς πατρίδος του, οἷτινες εἶναι ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἐπιτήδευσις πρὸς ἑδραίωσιν ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἀγνῆς φιλοπατρίας».

«Πρὸς καλλιέργειαν τῆς φιλοπατρίας εἶναι ἀναγκαῖα ἡ γνωριμία μετὰ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῆς πατρίδος καὶ ἡ σπουδὴ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων αὐτῶν. Αὕτη ἐγείρει ἐν τῇ ψυχῇ του θαυμασμὸν καὶ τὴν ἐπιθυμίαν πρὸς ἀπομίμησιν».

«Κυριώτατον μέσον τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας πρέπει νὰ ἀποτελῇ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς διὰ μέσου τῶν αἰώνων».

«Τὸ σχολεῖον πρέπει νὰ στηρίζεται κυρίως ἐπὶ τῆς σπουδῆς τῆς ἑλληνικῆς φύσεως καὶ τῶν προϊόντων τῆς πολιτιστικῆς δημιουργίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἀνεκτιμῆτων θρησκευτικῶν, ἠθικῶν καὶ λοιπῶν ἑλληνικῶν ἀξιῶν».

«Ἡ κυρία καὶ ἀνεξάντλητος πηγή, ἐκ τῆς ὁποίας ὀφείλει ὁ Ἕλληνας διδάσκαλος νὰ ἀντλή τὰ κυριώτατα στοιχεῖα πρὸς διάπλασιν τῶν μαθητῶν του, πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἑλληνικὴ πατρις μετὰ ὅλον τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, ἡ θρησκεία τῶν πατέρων, αἱ ἐθνικαὶ παραδόσεις, τὰ ἑλληνικὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἡ ἑλληνικὴ οἰκογένεια, ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία, ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, φιλολογία καὶ τέχνη, μιᾶ λέξει ὁ ἀφθαστος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καθ' ὅλας τὰς περιόδους τῆς ἐξελίξεως αὐτοῦ».

«Ἀλλὰ τὸ δραστηκώτατον μέσον πρὸς καλλιέργειαν τῆς φιλοπατρίας ἐν τῇ παιδικῇ ψυχῇ εἶναι ἡ ἀσκησις, ἡ διὰ συγκεκριμένων πράξεων ἐκδήλωσις αὐτῆς. Ἐξ ἰσχύη ὡς θεμελιώδους ἀρχῆς, ὅτι ὁ παῖς πρέπει νὰ ἐκτελῇ παντοῖα ἔργα εὐποιίας. Ἐπιβάλλεται προσέτι σεβασμὸς πρὸς πᾶν ὅ,τι ἀνήκει εἰς τὴν πατρίδα καὶ προσπάθεια πρὸς διατήρησιν ἀλωβήτων τῶν μνημείων αὐτῆς, ἅτινα διέσωσεν εἰς ἡμᾶς τὸ παρελθόν».

«Θεμελιώδης ἀπαίτησις εἶναι νὰ στραφῇ ἡ νεολαία ἡμῶν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν πατρίδα, νὰ ἀγαπήσῃ αὐτήν, νὰ πληρωθῇ ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν ἀξιῶν».

«Εἰς ἐκ τῶν κυρίων σκοπῶν ἡμῶν πρέπει νὰ εἶναι νὰ θεμελιώσωμεν τὴν ἀγωγήν τῶν Ἑλληνοπαίδων ἐπὶ ἐθνικῆς βάσεως, νὰ γεννήσωμεν ἐν τῇ ψυχῇ τῶν νέων ἐθνικὴν συνείδησιν, νὰ διοχετεύσωμεν διὰ τοῦ σχολείου εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ὀρθὴν κοσμοθεωρίαν καὶ νὰ καταστήσωμεν τὸ σχολεῖον παράγοντα πρὸς δημιουργίαν γνησίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ»¹.

¹ Ἐξαίρει δὲ τὴν ἀποστολὴν τοῦ διδασκάλου διὰ τῶν ἑξῆς:

«Ὁ διδάσκαλος», λέγει ὁ Ἐξαρχόπουλος, «εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ σχολείου. Οὗτος ἐμφυσᾷ ζωὴν εἰς τὰς ἀψύχους νομοθετικὰς διατάξεις καὶ δύναται διὰ

1. Ν. Ἐξαρχοπούλου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν, ἐκδ. 4η, Α' τόμ., σ. 322 - 330.

τῆς προσωπικότητός του πολλὰς ἀτελείας τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ὀργανισμοῦ νὰ ἀναπληρώσῃ. Διὰ τοῦτο δὲ πᾶσα ἐκπαιδευτικὴ ἀναμόρφωσις πρέπει νὰ ἀρχίζῃ ἀπὸ τῆς προπαρασκευῆς τοῦ διδασκάλου». Καὶ ἄλλαχοῦ «Τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου δὲν εἶναι ἀπλοῦν τι καὶ εὐκόλον, οὐδὲ ἥττονος σπουδαιότητος ἀλλὰ πολυσύνθετον καὶ δυσχερέστατον. Εἶναι δὲ συγχρόνως τὸ ὑψιστον τῶν ἔργων. Διὰ τοῦτο οὗτοι δικαίως θεωροῦνται οἱ σπουδαιότατοι ἐθνικοὶ στυλοβάται. Ἐξ αὐτῶν ἐξαρτᾶται τὸ μέλλον τοῦ Ἑθνους καὶ ἡ διαρκὴς εὐδαιμονία τῶν ἀτόμων. Διὰ τῆς ἐργασίας αὐτῶν κατορθοῦται ἡ μόρφωσις κοινωνίας ἠθικῆς, ἐργατικῆς, προοδευτικῆς, μεστῆς πατριωτικοῦ φρονήματος. Οὗτοι θέτουσιν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν παιδῶν τὰς βάσεις πρὸς πᾶν ἀγαθόν»¹.

Ἄλλαχοῦ πάλιν ἐξαίρων τὴν σημασίαν τῆς προσωπικότητος τοῦ διδασκάλου λέγει ἐν ἄλλοις «Ἡ ἀξία καὶ ἡ ἱκανότης τῶν διδασκάλων πρέπει νὰ εἶναι ἀναμφισβήτητοι, διότι μόνον οὕτω θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀχθῇ εἰς αἴσιον πέρας τὸ ἔργον αὐτῶν. Δὲν ζητοῦσιν οὗτοι νὰ ἐπιδράσωσιν ἐπὶ τοὺς μαθητὰς των μόνον διὰ τῶν παρεχομένων γνώσεων καὶ διὰ τοῦ τρόπου τῆς μεταδόσεως αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς συμπεριφορᾶς των, τοῦ παραδείγματος, τῆς ὅλης προσωπικότητος αὐτῶν. Ἀνάγκη νὰ παρέχωσιν ἑαυτοὺς εἰς τοὺς μαθητὰς των ὡς ἰδεώδη, ὡς πρότυπα, πρὸς τὰ ὁποῖα ὀφείλουσιν οὗτοι νὰ τείνωσι καὶ ὁμοιάσωσιν. Ἀνάγκη νὰ εἶναι οὗτοι, ὡς ἄριστα ἐχαρακτήρισεν αὐτοὺς ὁ Πλούταρχος, τοῖς βίοις ἀδιάβλητοι καὶ τοῖς τρόποις ἀνεπίληπτοι καὶ ταῖς ἐμπειρίαις ἄριστοι, ἐνὶ λόγῳ, τέλειοι ἄνθρωποι»².

Κηρύττει δὲ μετ' ἰδιαζούσης θερμῆς ὅτι «Ἐπὶ πᾶν ἄλλο προέχει νὰ καταβάλληται ἡ δέουσα φροντίς, ὅπως ἐνστερνισθῶσιν οἱ διδάσκαλοι τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἰδανικά. Ἐπιβάλλεται νὰ κατηχηθῶσιν οὗτοι περὶ τῆς σημασίας τῶν σκοπῶν τῆς παιδείας καὶ νὰ γεννηθῇ ἐν τῇ ψυχῇ των πίστις καὶ ἐνθουσιασμὸς ὑπὲρ αὐτῶν. Καὶ εἶναι ἀναγκαιοτάτη ἡ ὑπαρξίς τοιαύτης πίστεως παρὰ τοῖς διδασκάλοις, διότι τότε ὑπάρχει βεβαιότης, ὅτι οὗτοι θὰ καταβάλλωσι πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς πραγμάτωσιν τῶν εἰρημένων σκοπῶν. Καὶ μόνον εἰς τοιοῦτους διδασκάλους δύναται ἡ πολιτεία νὰ ἐμπιστευθῇ τὰ τέκνα της, διότι μόνοι αὐτοὶ ὑπάρχει βεβαιότης, ὅτι θὰ προβαίνωσιν εἰς τὸ ἔργον των μὲ ἀσφάλειαν, σταθερότητα καὶ ἐνθουσιασμὸν καὶ θὰ ἐπιδρῶσιν ἀποτελεσματικῶς ἐπὶ τοὺς παῖδας»³.

Καὶ πάλιν «Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑφίσταται παρὰ τῷ διδασκάλῳ διχασμὸς ψυχικὸς μεταξὺ ἐπαγγελματικοῦ καθήκοντος καὶ ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων.

1. Ν. Ἐξαρχοπούλου, Ποῖός τις πρέπει νὰ εἶναι ὁ διδάσκαλος, σελ. 7 κ. ἐξ.

2. Αὐτόθι, σελ. 8 κ. ἐξ.

3. Ν. Ἐξαρχοπούλου, Πρὸς ἀναμόρφωσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκπαιδεύσεως, σελ. 16 κ. ἐξ.

Προδίδει οἰκτρὰν παραγνώρισιν καὶ ὑποτίμησιν τοῦ ἔργου τοῦ παιδαγωγοῦ ἢ ἀποδοχῇ ὡς θεμιτῆς τοιαύτης ἐσωτερικῆς διασπάσεως αὐτοῦ. Ἡ τοιαύτη ἐκδοχὴ ἐξομοιοῖ τὸν διδάσκαλον πρὸς χειρῶνακτα. — Ἄπαντα τὰ ψυχολογικὰ δεδομένα μαρτυροῦσιν, ὅτι μόνοι ἐκεῖνοι οἱ διδάσκαλοι δύνανται νὰ καλλιιεργήσωσιν ἐπιτυχῶς παρὰ τοῖς μαθηταῖς τῶν τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ ἰδανικὰ τῆς Παιδείας, οἵτινες εἶναι οἱ ἴδιοι φορεῖς αὐτῶν, ἐνσαρκοῦσιν αὐτὰ καὶ τὰ ἐμφανίζουσι διὰ τῶν λόγων, τῶν κινήσεων, τῶν πράξεων, τῆς συμπεριφορᾶς, τοῦ ὅλου βίου αὐτῶν πρὸ τῶν ὀμμάτων τῶν παίδων πραγματικά, οἷονεὶ ὑλοποιημένα, ζωντανά. Ἐκ τούτων συνάγεται ὅτι κριτήριον ἀλάνθαστον πρὸς ἐκτίμησιν τῆς ἱκανότητος τοῦ διδασκάλου εἶναι ἡ δύναμις τῆς πίστεως αὐτοῦ πρὸς τὴν σκοπιμότητα τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιδιωκομένων σκοπῶν»¹.

Καὶ περὶ τῆς μορφώσεως τῶν διδασκάλων ὡσαύτως ἐπιγραμματικῶς λέγει: «Κατὰ τὴν προπαίδευσιν τοῦ μέλλοντος διδασκάλου ἡ μόρφωσις καὶ αἱ γνώσεις, τῶν ὁποίων ἄλλως δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμᾶται ἡ ἀξία, δεόν νὰ τίθενται ἐν δευτέρῳ μοίρῳ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν διάπλασιν τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο δὲ δοθότατα σήμερον προβάλλονται εἰς τὰ ἰδρύματα, τὰ προπαρασκευάζοντα τοὺς λειτουργοὺς τῆς παιδείας, μέγιστα ἀπαιτήσεις πρὸς ἐπίτευξιν τούτου. Καὶ πρέπει νὰ ἐφαρμοζῶνται ἐν αὐτοῖς ὅλα τὰ δυνατὰ μέσα, ὅπως ὁ μέλλον διδάσκαλος διαπλάσῃ τὸ ἦθος του, ἐξυψοῖ τὸ φρόνημα αὐτοῦ, προσκτᾶται ζωηρὸν τὸ συναίσθημα τῆς εὐθύνης καὶ τοῦ καθήκοντος, κατ' ἐξοχὴν δὲ ἐμφυτεύῃ ἐν τῇ ψυχῇ του θερμὴν ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα καὶ πρὸς ὅ,τι συνδέεται μετ' αὐτῆς»².

* * *

Αἱ δ' ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ ἐπιστημονικαὶ ἀνακοινώσεις του ἀναφερόμεναι εἰς ποικίλα παιδαγωγικὰ θέματα προσέφερον πάντοτε νέον τι στοιχεῖον.

Μαρτυροῦσι περὶ τούτου ἐν ἄλλαις καὶ αἱ ἀνακοινώσεις αὐτοῦ: «Ἡ ἐξέλιξις τοῦ σχήματος τοῦ θώρακος τῶν Ἑλληνοπαίδων», «Ἡ ἔννοια τῆς νοημοσύνης», «Ἡ διάγνωσις τοῦ βαθμοῦ τῆς νοημοσύνης. Νέα μορφή τῆς κλίμακος Binet — Simon». Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ ἀνακοινώσει μετὰ βραχεῖαν ἐπισκόπησιν τῆς ἐξελίξεως τῶν μεθόδων, τῶν διαμορφωθείσων πρὸς μέτρησιν τῆς νοημοσύνης, ἡ κλίμαξ Binet — Terman κατόπιν πολυετῶν πειραματικῶν ἐρευνῶν προσαρμόζεται εἰς τὰς ἑλληνικὰς συνθήκας καὶ ἀντικα-

1. Ν. Ἐξαρχοπούλου, Πρὸς ἀναμόρφωσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκπαιδεύσεως, σ. 17 κ. ἐξ.

2. Ν. Ἐξαρχοπούλου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν, τόμ. Β', σελ. 219 κ. ἐξ.

θίστανται πλείστα τῶν ἐν αὐτῇ κριτηρίων (test) διὰ νέων ἐπινοηθέντων ὑπὸ τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου.

Πολλὰ τῶν ἀνακοινώσεων τούτων ἀνεδημοσιεύθησαν εἰς ξένα περιοδικὰ καὶ ἔτυχον εὐμενεστάτων κρίσεων, ἐν αἷς καὶ ἡ μελέτη «L'educabilité de l'intelligence et des différentes fonctions mentales», ἣτις ἀνεκοινώθη εἰς Σορβόννην ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Η. Ριέρον καὶ ἐδημοσιεύθη εἰς τὸν πανηγυρικὸν τόμον τὸν ἐκδοθέντα πρὸς τιμὴν τοῦ μεγάλου ψυχολόγου Th. Ribot (Centaire de Th. Ribot, σελ. 329 – 344, 1939).

Μᾶλλον εὐσύνοπτον καθίσταται τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου ἐκ τοῦ παρατιθεμένου πίνακος ἔνθα τὰ συγγράμματά του, τὰ κυριώτερα, ἀναγράφονται κατὰ εἶδη καὶ χρονολογικὴν τάξιν ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα.

Ο ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ

Ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος δὲν εἶναι μόνον ὁ σοφὸς ἐπιστήμων καὶ ἀκαταπόνητος συγγραφεὺς, ἀλλὰ καὶ ὁ μυσταγωγὸς τῶν ἐθνικῶν ἰδεωδῶν.

Δράττεται δὲ πάσης προσπιπτούσης εὐκαιρίας, ἵνα ἀποδοκιμάζων τὰ σαθρὰ κηρύγματα ἀνάγῃ τὰς ψυχὰς εἰς τὴν λατρείαν τῶν ὑψηλῶν ἰδανικῶν καὶ τῶν μεγάλων ἀξιῶν τοῦ Ἔθνους. Μαρτυροῦσι καὶ οἱ ἄπειροι μαθηταὶ τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς μέσης παιδείας, οὓς ὁ Ἐξαρχόπουλος ἐμόρφωσε καὶ ἐξαπέστειλεν εἰς τὰ πέρατα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος ἤρχισεν ὡς παιδαγωγὸς τῶν λειτουργῶν τῆς λαϊκῆς παιδείας, διεκρίθη ὡς παιδαγωγὸς τῶν λειτουργῶν τῆς μέσης παιδείας, εἶναι ὁ παιδαγωγὸς τοῦ Ἔθνους.

Οἱ λειτουργοὶ τῆς Παιδείας εἰς τὸν Ν. Ἐξαρχόπουλον πολλὰ ὀφείλουσιν. Ἀτενίζουσι δὲ εἰς αὐτὸν ὡς τὸν ἐμπνευσμένον διδάσκαλον, τὸν ἰδεολόγον. Ἐχουσι δὲ αὐτὸν ὑπόδειγμα τάξεως, ἀκριβείας, ἐπιμελείας, χρηστότητος. Διὰ τῆς ἐργατικότητος δέ, τῆς βαθείας καὶ τελείας γνώσεως, τῆς σαφειστάτης διατυπώσεως, τῆς λεπτομεροῦς ἐκθέσεως καὶ τῆς διδακτικῆς του τέχνης ἴσταται λαμπρὸν πρότυπον διδασκάλου.

Πολλοῦ δὲ λόγου ἀξία ὑπῆρξε καὶ ἡ δραῖσις αὐτοῦ ἐν τῇ ὀργανώσει καθόλου τῆς παιδείας. Ἡ ἐπιθεώρησις τῶν σχολείων, τὸ Διδασκαλεῖον τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ὁ θεσμὸς τῆς μετεκπαιδεύσεως τῶν δημοδιδασκάλων εἰς τὸ Πανεπιστήμιον, ὁ ἐπαγγελματικὸς προσανατολισμὸς, ἡ ἐκπαίδευσις τῶν ἐνηλίκων, τὸ Ἐργαστήριον τῆς Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς, τὸ Πειραματικὸν σχολεῖον τοῦ Πανεπιστημίου, εἶναι δημιουργήματα τοῦ Νικολάου Ἐξαρχοπούλου.

Καὶ ἐν τῷ Ἐθνικῷ δὲ Ἰδρύματι, ὡς σύμβουλος αὐτοῦ τὰς πρώτας κατέβαλεν ὀργανωτικὰς προσπάθειας διὰ τὴν ἀρτίαν λειτουργίαν αὐτοῦ.

Ἔθεσε δὲ κυριώτατον σκοπὸν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος «τὴν ἕψωσιν τοῦ βιοτικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ μορφωτικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ ἐπιπέδου τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ». Κατήρτισε καὶ Ἐπιτροπὴν ἐκ νέων ἐπιστημόνων, ἧτις καὶ παρεσκεύασε σχέδιον πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ μορφωτικοῦ τούτου σκοποῦ. Περιελάμβανε δὲ τὸ ὅλον πρόγραμμα συστηματικὴν ὁργάνωσιν διαλέξεων εἰς πάσας τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία τῆς Ἑλλάδος, λειτουργίαν λαϊκῶν Πανεπιστημίων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἐν ταῖς Σκανδιναυϊκαῖς χώραις λειτουργούντων, ἴδρυσιν λαϊκῶν βιβλιοθηκῶν, συστηματικὴν χρησιμοποίησιν τοῦ κινηματογράφου, τοῦ ραδιοφώνου, τοῦ θεάτρου πρὸς μόρφωσιν τοῦ λαοῦ, ἔκδοσιν ἐκλαϊκευτικῶν περιοδικῶν καὶ βιβλίων, ἴδρυσιν κατὰ τόπους μουσείων καλλιτεχνικῶν καὶ λαϊκῆς τέχνης, κέντρα λαϊκῆς μορφώσεως καὶ ἄλλα.

Ὁρθὴ καὶ καθολικὴ ἐφαρμογὴ τῶν μέτρων τούτων θὰ συνετέλει, ὥστε νὰ ὑψωθῇ τὸ πολιτιστικὸν ἐπίπεδον τοῦ λαοῦ, νὰ ἀποκτήσῃ ζωὴν αἰ ἐπαρχίαι, νὰ κατασιῇ ἢ ἐν αὐταῖς διαμονὴ τῶν κατοίκων ὑποφερτὴ καὶ νὰ παταχθῇ ἀποτελεσματικῶς ἢ λυμαιομένη τὴν χώραν ἡμῶν ἀστρυφίλια.

Μετὰ τὴν ἐκ τοῦ Ἰδρύματος ὁμῶς παραίτησιν τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου δὲν κατεβλήθη προσπάθεια πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σπουδαιότατου τούτου σκοποῦ. Ὅτι δὲ σύμπασα ἡ ἀνθρωπότης πολλῶ δὲ μᾶλλον ἢ Ἑλλὰς μετὰ τὸν δεύτερον Παγκόσμιον πόλεμον ἔχει ἀνάγκην τοιοῦτου προγράμματος πρὸς ἠθικὴν καὶ κοινωνικὴν ἐξύψωσιν τοῦ λαοῦ δι' εὐρυτάτης λαϊκῆς ἐκπαιδεύσεως, πᾶς τις θὰ ὁμολογήσῃ.

ΤΙΜΑΙ

Ἐξαίρετοι δὲ εἶναι καὶ αἱ τιμαί, ὧν ἔτυχεν ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος.

Σύμβουλος καὶ ἀντιπρόεδρος τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας, Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, Μέλος τῆς Βαλκανικῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς προσέγγισιν τῶν Βαλκανικῶν λαῶν, Πρόεδρος τοῦ Ἀνωτάτου Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβουλίου.

Ὁμοίων δὲ τιμῶν ἠξίωσαν αὐτὸν καὶ πλεῖστα ἄλλα Ἀνώτατα πνευματικὰ ἰδρύματα. Ἐξελέγη Κοσμήτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς πολλάκις καὶ συγκλητικὸς, ἔτι δὲ Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου (1934), Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1929), Πρόεδρος τῆς ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Γ' Τάξεως τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν, εἰς ἣν ἀνήκει, καὶ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας (1949).

Τῷ 1937 τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἰένης, ἔνθα, ὡς ἐλέχθη, συνεπλήρωσεν ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος τὰς σπουδὰς του, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς Ἐκατονταετηρίδος τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου ἀπέδειξεν αὐτὸν ἐπίτιμον διδάκτορα.

Ἐγένετο Σύμβουλος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος καὶ Πρόεδρος τῆς μορ-

φωτικῆς τούτου Ἐπιτροπῆς (1947). Ἐπανειλημμένως δ' ἐκλήθη καὶ ἐδίδαξε κατὰ τὰς θερινὰς διακοπὰς ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τοῦ Breslau, τῆς Ἰένης καὶ τοῦ Βερολίνου.

Καὶ πολλῶν δὲ ἄλλων τιμῶν καὶ διακρίσεων ἔτυχεν ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος. Οὕτως ὁ ἀργυροῦς σταυρὸς τοῦ Τάγματος τοῦ Σωτήρος (1914), ὁ χρυσοῦς σταυρὸς τοῦ Τάγματος Γεωργίου τοῦ Α' (1922), ὁ σταυρὸς τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Τάγματος τοῦ Ἰταλικοῦ Στέμματος (1933) καὶ τὸ παράσημον Α' Τάξεως τοῦ Γερμανικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ (1937) καὶ ὁ Ἀνώτερος Ταξιάρχης Γεωργίου τοῦ Α' (1950) κατὰ καιροὺς ἔχουσιν ἀπονεμηθῆ εἰς αὐτόν¹.

* * *

Ἐτονίσθη δικαίως καὶ μετ' ἐμφράσεως κατὰ τὴν μεγάλην ταύτην τοῦ χρόνου περίοδον ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἐπιτυγχάνει τοῦ ἀνωτάτου σκοποῦ αὐτῆς, ἐὰν εἶναι ὄχι μόνον θεωρητικὴ, ἀλλὰ θεωρητικὴ ἅμα καὶ πρακτικὴ, ἢ μᾶλλον, ἐὰν ὁρωμένη ἀπὸ τῆς γνώσεως προοδοποιῆ εἰς τὴν πρᾶξιν καὶ παρέχη εἰς αὐτὴν καὶ ἐπιστημονικὰς καὶ ἰδεολογικὰς βάσεις καὶ οὕτως ὑπηρετεῖ εἰς τὸν βίον. Ἐὰν δὲ ἰσχύη τοῦτο πανταχοῦ, ἰσχύει πολλῶ μᾶλλον ἐν ταῖς ἐπιστήμαις, αἵτινες ἀσχολοῦνται περὶ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν. Ὁ ἀνώτατος σκοπός, ὃν ὁ ἐπιστήμων ἐνταῦθα δύναται νὰ ἐπιδιώξη εἶναι τὸ νὰ ἐπιδράσῃ τὸ ἔργον αὐτοῦ ἐπὶ τὸ ἔθνος του καὶ διαμορφώσῃ αὐτό, ὅπου καὶ ἂν εἶναι τεταγμένος καὶ συντελέσῃ ἀξιολόγους συμβολὰς εἰς τὴν ἀνύψωσιν αὐτοῦ.

Ἡ ἴδρυσις τοῦ Ἐργαστηρίου τῆς πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ κάλλιστον μέρος τῶν ἐπιστημονικῶν τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου ἐπιτευγμάτων. Δὲν ἐνέμεινεν εἰς τὴν κατὰ παράδοσιν παιδαγωγικὴν. Παρηκολούθησε τὴν ροπὴν, ἣν κατὰ τοὺς νεωτάτους χρόνους ἡ ψυχολογία ἔσχεν ἐπὶ τὴν Παιδαγωγικὴν ἐπιστήμην καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπίτευξιν τοῦ μεγάλου τούτου σκοποῦ. Ἐὰν δὲ ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ ἐν Ἀθήναις Πανεπιστημίου ἔχη νὰ ἐπιδείξῃ δύο ἐστίας τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, δῆλον ὅτι τὸ Ἐργαστήριον τῆς Πειραματικῆς Ψυχολογίας καὶ τὸ Ἐργαστήριον τῆς Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν Θεόφιλον Βορέαν καὶ τὸν Νικόλαον Ἐξαρχόπουλον, οἵτινες ἴδρυσαν τὰ ἐργαστήρια ταῦτα καὶ ἀνήγαγον εἰς περιωπὴν, ἐφ' ὅσον ταῦτα διηύθυνον.

Ἐν πάσῃ χώρῃ αἱ καινοτομίαι εἰς πολλαπλᾷ προσκρούουσιν ἐμπόδια, πολλῶ μᾶλλον συμβαίνει τοῦτο, ἐν αἷς χώραις τὰ ἐμπόδια ὄχι μόνον ἐκ ρητῶν ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀρρήτων προέρχονται λόγων. Ἀλλ' ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος

1. Κ. Βασιλάκη, Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος, ὁ κορυφαῖος παιδαγωγικὸς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, Ἐπιστημονικὸν Βῆμα τοῦ διδασκάλου, 1954.

ἐγνώριζεν ὅτι ἐν τῇ παλαιστρα τοῦ βίου τοὺς μετὰ σθένους μέχρι τέλους ἐπιμένοντας στεφανώνει ἡ νίκη. Καὶ εἰς τὴν ἀρετὴν του ταύτην ὀφείλεται ἡ ἴδρυσις τοῦ Πειραματικοῦ σχολείου (1929) ὅπερ σκοπὸν ἔχει, ὡς ἐλέχθη, τὸν καθορισμὸν προγράμματος παιδευτικοῦ, ἀπέβη δὲ οὕτω τὸ Πειραματικὸν σχολεῖον κέντρον παιδαγωγικῆς μορφώσεως τῶν λειτουργῶν τῆς παιδείας.

Κατηύθυνε δὲ ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος τὴν ἀληθῶς ἰσχυράν του προσπάθειαν ὄχι μόνον πρὸς γόνιμον ἐπιστημονικὴν παραγωγὴν ἀλλὰ καὶ πρὸς δημιουργίαν ἐπιστημονικοῦ καθεστῶτος ἀρτίως ὀργανωμένου καὶ ἐδραίως θεμελιωμένου ἐντὸς τοῦ ὅλου ἐκπαιδευτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ συστήματος.

Τὸ πνεῦμα, ὅπερ ἐπικρατεῖ εἰς τὰς παιδευτικὰς ἐπιστήμας καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ ἐρευνητοῦ εἰς ταύτας δὲν πρέπει νὰ κρίνηται κυρίως ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γεγονότων, ἅτινα ἀναγράφει, ἢ ἐκ τῶν μεθόδων τῆς ἐρεῦνης, τὰς ὁποίας αὐτὸς εἰσήγαγε. Πολὺ σπουδαιότερα εἶναι ἡ ἰσχὺς τῆς διανοήσεως, ἣτις ἐκδηλοῦται ἐν αὐτῷ, ὃ καίων σπινθήρ, ὅστις ἐκπηδᾷ ἐξ αὐτοῦ καὶ ἐρχεται εἰς πολλαπλᾶς ἐκδηλώσεις τοῦ βίου καθόλου. Καὶ ἡ δράσις τοῦ ἐπιστήμονος κρίνεται ὄχι μόνον ἐκ τῶν νεκρῶν θετικῶν γνώσεων ἢ τῆς ταξινομήσεως αὐτῶν ἐν ἀρχείοις, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἀρχῶν, αἵτινες ἔχουσι ροπὴν ἐπὶ τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων. Ἡ σημασία δὲ καὶ ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου, ἣτις καὶ ἐν τῷ προσώπῳ καὶ ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ ἐπραγματώθη, μέγιστα συνετέλεσαν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ κόσμου καὶ μετ' αὐτοῦ τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τοῦτο εἶναι τὸ κύριον χαρακτήρισμα τοῦ ἔργου τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου ὅτι ἀπέβη ὁ κύριος παράγων τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς παιδείας καθόλου.

Ἡ μακρὰ ἐπιστημονικὴ του σταδιοδρομία ἀποτελεῖ ἤδη, ὡς ἐλέχθη, σταθμὸν ὅλως ἰδιαιτέρας φυσιογνωμίας. Διδάξας ἐπὶ μίαν ἑξηκονταετίαν ἐγαλούχησεν ἰδεολογικῶς ὀλόκληρον σχεδὸν τὸν παρ' ἡμῖν ἐπιστημονικὸν καὶ διανοούμενον κόσμον. Καὶ ἐὰν διὰ τὴν παιδαγωγικὴν εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ αὐθεντία, διὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἐπὶ πλέον ὁ κοινωνικὸς παιδαγωγός.

* *

Ἰσαμίλλος πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ τὴν διδακτικὴν ὑπῆρξεν ἡ ἄλλη του δράσις. Πειπυσμένος ὅτι ἡ ἀλήθεια πανταχοῦ καὶ πάντοτε ὄχι μόνον διὰ τῆς εἰς ὀλίγους ἀπευθυνομένης διδασκαλίας ἐπιβάλλεται ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ εὐρυτέρου ἐλέγχου καὶ τῆς ἀνασκευῆς τῶν ἀσυστάτων καὶ ἐπιζημιῶν διδαγμάτων, οὐχὶ ἅπαξ ἀλλὰ πολλάκις καὶ μόνος καὶ μετ' ἄλλων κατῆλθεν εἰς τὴν κορίστραν, ἵνα ἀνακόψῃ τὰς ἀποπείρας ἐκείνων, ὅσοι ἐπτοημένοι περὶ τὰ καινόσπουδα ἐγχειρήματα, ἀδιάφοροι πρὸς πᾶσαν ἰδέαν εὐνομίας καὶ εὐρυθμίας καὶ κοινωνικῆς τάξεως καὶ ἐθνικῆς ἀρετῆς, ἀνέλαβον νὰ ἀνατρέψωσι παρ' ἡμῖν, καὶ δὴ καὶ ἄρδην καὶ διὰ μιᾶς, τὴν ἐθνικὴν παιδείαν καὶ

καταλύσῃ τὰ ἱερώτατα σύμβολα καὶ τὰ εὐγενῆ ἰδανικά, ἀτινα ἐξέθρεψαν τὰς γενεὰς τῶν Ἑλλήνων, τὰ ἰδανικά, ἐφ' ὧν πάντες οἱ ἄνθρωποι ἐστήριξαν καὶ μέχρι τοῦ νῦν στηρίζουσι τῶν λαῶν τὴν ἀσφαλῆ πρόοδον καὶ εὐημερίαν. Εἶναι γνωστὰ εἰς πάντας αἱ τοιαῦται ἀπόπειραι. Πολὺ δὲ γνωστοτέρα εἶναι ἢ ἀπὸ τῆς τοιαύτης ἐνεργείας ἀποβλαστήσασα πολυώνυμος ἀκολασία, ἣτις ἐπεζήτησε νὰ καταρρίψῃ εἰς συντρίμματα ὅ,τι καλὸν ἐδημιούργησαν παρ' ἡμῖν θαυμαστὴ σύνεσις, ὑψηλὸν φρόνημα καὶ ἡ ἀγιωτάτη φιλοπατρία. Καὶ ἐξανέστη κατὰ τῶν καινοτόμων ἡ ἐθνικὴ συνείδησις. Οἱ δὲ τεταγμένοι νὰ περιέπῳσι καὶ ριπίζῳσι τὰ ἰδεώδη ταῦτα, ἔχοντες τῶν πραγμάτων τὴν ὀρθὴν ἀντίληψιν καὶ ἐμπνεόμενοι ὑπὸ τῶν ὑγιῶν ἀρχῶν, ὑφ' ὧν ἐμπνέονται οἱ ἀληθεῖς προφῆται τῶν ἰδεῶν, ἔκρυσαν πολλάκις τοῦ κινδύνου τὸν κώδωνα, ἤλεγξαν τοὺς εἰσηγουμένους τὰ δλέθρια δόγματα καὶ ὑπέδειξαν εἰς τοὺς Ἑλληνας τὴν ὁδόν, ἣν ὀφείλει νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ Ἔθνος. Καὶ ἐπρωτοστάτησαν ἐν τῇ κινήσει ταύτῃ καὶ ἄλλοι καὶ τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον, μάλιστα δὲ ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολή, μὲ τοὺς δύο αὐτῆς καθηγητὰς τὸν Θεόφιλον Βορέαν καὶ τὸν Ν. Ἐξαρχόπουλον¹.

Καὶ δὲν περιορίσθησαν οἱ ἀγῶνες τοῦ Ἐξαρχοπούλου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο μάλιστα ἀπέβλεψεν, ὅταν τὸν ἐκάλεσεν εἰς τὰς τάξεις τῆς, ὅπως τὸν ἔχη πολῦτιμον σύμβουλον εἰς τὰ ζητήματα τῆς Ἐθνικῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείας. Καὶ ὑπέμνησε πολλάκις ὁ Ἐξαρχόπουλος ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ καὶ ὡς Πρόεδρος αὐτῆς ὅτι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης ἡ θεραπεία καὶ τῶν ὑψηλῶν ἰδανικῶν ἡ καλλιέργεια εἶναι καὶ τῆς Ἀκαδημίας τὰ εὐγενέστατα τῶν ἀγωνισμάτων.

Καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τοὺς σκοποὺς τούτους ὅλον ἀφιέρωσε τὸν βίον ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος. Κάλιστα ἐγνώρισεν ὅτι τὰ ἠθικὰ ἰδεώδη εἶναι οἱ τηλαυγεῖς φάροι, οἵτινες φωτίζουσι καὶ ὀδηγοῦσι τὰ ἄτομα καὶ τὰ ἔθνη εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ καθήκοντος· τὰ ἰδεώδη ἐκεῖνα εἶναι αἱ ἀρραγεῖς βάσεις, ἐφ' ὧν στηρίζεται κατ' ἔξοχὴν ἡ εὐδαιμονία τῶν λαῶν. Διὰ τοῦτο δὲ πάντες οἱ κηδόμενοι τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας ὀφείλουσι νὰ ὑποθάλλῳσι καὶ παρ' ἡμῖν τὰς ζωογόνους ταύτας δυνάμεις· ὁ ἀληθῆς ἐπιστήμων, ὁ σῶφρων λογοτέχνης, ὁ συνετὸς καλλιτέχνης, ὁ περίνους πολιτικός, οἱ ἔνθεοι λειτουργοὶ τῆς θρησκείας, τῆς παιδείας. Ἀστοχοῦσι τοῦ ὀρθοῦ, ὅσοι ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἐπιστήμης φέρονται εἰς τὴν κατάλυσιν τῶν ὑπερτέρων τούτων ἀξιῶν καὶ τὴν ἀνύψῳσιν νέων εἰδώλων. Τὰ σοφώτατα καὶ φρονιμώτατα τῶν Ἐθνῶν, ὡς ἄκρον ἀγαθὸν ἐτίμησαν καὶ τιμῳσι τὴν καλοκαγαθίαν καὶ ἐπιδιώκουσι τὴν τελείωσιν τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν, ἔπειτα δὲ καὶ συμπάσης τῆς ἀνθρωπότητος.

Τὴν ἠθικὴν τελείωσιν καὶ τὴν εὐημερίαν τοῦ ἀτόμου τάσσων ὡς

1. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 4, 1929, σελ. 186 κ.ἐξ.

ὑπέριστατον σκοπὸν τοῦ βίου καὶ ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος διετύπωσε οὕτως εὐρύτερον τὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς τῶν Ἑλληνοπαίδων. Τὰ διδάγματα του, τινὰ τῶν ὁποίων παρεθέσαμεν ἄνωτέρω, δεικνύουσι τοὺς σκοποὺς πρὸς οὓς κατηύθυνε τοὺς λειτουργοὺς τῆς παιδείας καὶ δι' ὧν ἐτόνωσε τὸ ἐθνικὸν αὐτῶν φρόνημα· «Πρὸ παντός», ἐκήρυξεν, «ἐπιβάλλεται νὰ ἀνακαινίσωμεν τοὺς ἑαυτοὺς μας, νὰ μεταβάλωμεν τοὺς τρόπους τοῦ διανοεῖσθαι καὶ πράττειν, νὰ στηρίξωμεν ἐπὶ νέων ἀρχῶν τὰς πρὸς ἀλλήλους διαθέσεις, σχέσεις καὶ ἐνεργείας ἡμῶν, νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὰς ἀρετὰς ἡμῶν καὶ ἐνισχύσωμεν αὐτάς, νὰ ἀντικρύσωμεν τὰς κακίας ἡμῶν καὶ καταπολεμήσωμεν αὐτάς». Ἐγένετο, ὡς ἐλέχθη, ἐνθουσιώδης κήρυξ τῶν ἰδεῶδων τοῦ Ἔθνους καὶ ἐδημιούργησε παρ' αὐτοῖς τὴν συνείδησιν τῆς ἀνθρωπίνης τελειώσεως καὶ τῆς ἀγιωτάτης φιλοπατρίας.

Ὅτι δὲ πρὸς τὸ ὕψιστον τοῦτο τοῦ βίου ἰδεῶδες ἐταύτισε καὶ τὸ παιδευτικὸν ἰδεῶδες του ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος εἶναι ἀναμφίλεκτον. Ὁραματίσθη δὲ αὐτὸ ἐπὶ ἀδαμαντίνων βάσεων ἰδρυμένον, περὶ οὗ θὰ ἰσχύη ἐς αἰεὶ τοῦ ἀπὸ σκηνῆς φιλοσόφου ἡ γνώμη·

*Τρεῖς εἰσιν ἀρεταί, τὰς χορῶν σ' ἀσκεῖν, τέκνον·
θεοὺς τε τιμᾶν τοὺς τε θρέψαντας γονεῖς
νόμους τε κοινούς Ἑλλάδος· καὶ ταῦτα δοῶν
κάλλιστον ἔξεις στέφανον εὐκλείας αἰεὶ.*

Τοιαύτη ἐν ὀλίγοις τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ κοινωνικὴ δραῖσις, τῆς ὁποίας τὴν ἐξηκονταετηρίδα, ὡς ἐλέχθη, πανηγυρίζει κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολή.

* * *

Οἱ ἄπειροι μαθηταὶ του εὖχονται, ὅπως ἐξακολουθήσῃ δοῶν ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ Ἔθνους, τὸ δὲ ὑπέροχον αὐτοῦ παράδειγμα ἀποβῆ διδάγμα τῶν νεωτέρων καὶ φωτεινὸς αὐτῶν ὁδηγὸς ἐν τῇ ὁδῷ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπης.

ΠΙΝΑΞ ΕΡΓΩΝ

Α. ΕΛΑΣΣΟΝΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΑΙ

1. *Περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ διδασκάλου καὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ διδασκαλείου*, περιοδικὸν «Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις», Ὀκτώβριος, 1905.
2. *Ἡ ἔκτασις τῆς γενικῆς μορφώσεως τοῦ διδασκάλου*. Αὐτόθι.

3. *Περὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐπιθεωρήσεως τῶν σχολείων*, ἐν Ἀθήναις, 1906.
4. *Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ διδασκάλου*, ἐν Πάτραις, 1906,
5. *Χαρακτηρισμὸς τῆς ἀτυκῆς ἀγωγῆς τοῦ Ε' καὶ Δ' π.Χ. αἰῶνος*, ἐν Ἀθήναις, 1906.
6. *Τίνες οἱ ὄροι οἱ ἀπαιτούμενοι πρὸς εὐδοκίμησιν ἐν τοῖς ἐπαγγέλμασιν*, ἐν Ἀθήναις, 1906.
7. *Ποῖός τις πρέπει νὰ εἶναι ὁ διδάσκαλος*, ἐν Ἀθήναις, 1907 (σελίδες 277).
8. *Σημασία καὶ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς μουσικῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἀθηναίοις*, ἐν Ἀθήναις, 1907.
9. *Das athenische und das spartanische Erziehungssystem im V und IV Jahrhundert v. Chr.* Päd. Magazin Nr. 377. Langensalza, 1909 (σελίδες 151).
10. *Παιδαγωγικὰ ζητήματα*, ἐν Ἀθήναις, 1909 (σελίδες 61).
11. *Ἡ ἐπίδρασις τῆς περιβαλλούσης φύσεως ἐπὶ τοῖς ἀρχαίοις κατοίκους τῆς Ἀτυκῆς καὶ τῆς Σπάρτης*, ἐν Ἀθήναις, 1909.
12. *Περὶ τῆς σημασίας τῆς παιδαγωγικῆς μορφώσεως καὶ τοῦ προσορισμοῦ τοῦ Διδασκαλείου τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως*, ἐν Ἀθήναις, 1911.
13. *Μαθήματα Ψυχολογίας*, ἐν Ἀθήναις, 1911.
14. *Le procédé développant expositif (forme didactique)*, ἐν Ἀθήναις, 1911.
15. *Εἶναι δυνατὸν νὰ καταστῇ τις τέλειος διδάσκαλος ἄνευ παιδαγωγικῆς μορφώσεως ;* περιοδικὸν «Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις», ἔτος Α'.
16. *Τὸ ἐν Ἑλλάδι ἐκπαιδευτικὸν σύστημα.* Ὀκτὼ ἄρθρα ἐν τῇ ἑφημερίδι «Νέα Ἡμέρα», Σεπτέμβριος 5 κ.ἑξ., 1912.
17. *Τὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια*, δέκα ἄρθρα ἐν τῇ ἑφημερίδι «Νέα Ἑλλάς», Δεκέμβριος, 1913.
18. *Σωματικὴ καὶ ψυχικὴ ἐξέλιξις τοῦ ἀνθρώπου*, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τοῦ Πανεπιστημίου, ΙΒ, 1915 – 1916.
19. *Λόγος περὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς καὶ θρησκευτικῆς δράσεως τοῦ Καποδιστριαίου*, ἐν Ἀθήναις, 1917.
20. *Οἱ τύποι τῶν παραστάσεων καὶ ἡ παιδαγωγικὴ αὐτῶν σημασία*, ἐν Ἀθήναις, 1918.
21. *Σχέσις μεταξὺ τῆς σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου*, ἐν Ἀθήναις, 1921.
22. *Αἱ μέθοδοι τῆς ἐπιστημονικῆς παιδαγωγικῆς ἐρεῦνης*, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τοῦ Πανεπιστημίου ΙΗ, 1922 – 1923.
23. *Ἐπίδρασις, ἣν ἀσκεῖ ἐπὶ τὴν σωματικὴν ἐξέλιξιν τοῦ παιδὸς ἡ εἰς τὸ σχολεῖον φοίτησις αὐτοῦ.* Τριακονταετηρὶς καθηγεσίας Ρ. Νικολαΐδου, ἐν Ἀθήναις, 1923.

24. Ἡ ὑποβολή ὡς μέσον παιδαγωγικόν, ἐν Ἀθήναις, 1923.
25. Τὸ σχολεῖον καὶ ἡ μητρικὴ γλῶσσα, ἐν Ἀθήναις, 1926.
26. Ὁ βίος καὶ τὸ ἔργον τοῦ Pestalozzi, ἐν Ἀθήναις, 1927.
27. Τὸ σχολεῖον καὶ ἡ μητρικὴ γλῶσσα, ἐν Ἀθήναις, 1927.
28. Ἡ κοινωνικὴ πρόνοια καὶ τὸ ἐπάγγελμα, ἐν Ἀθήναις, 1928.
29. Ἡ ψυχογραφία ἐν τῷ σχολείῳ καὶ τὸ δελτίον ἀτομικότητος, ἐν Ἀθήναις, 1928.
30. Ἡ ἐξέλιξις τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης καὶ αἱ σύγχρονοι κατευθύνσεις αὐτῆς, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 4, 1929, σελ. 42 κ.ἑξ.
31. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ σχήματος τοῦ θώρακος τῶν Ἑλληνοπαίδων, προΐούσης τῆς ἡλικίας, ἐπὶ τῇ βάσει παιδομετρικῶν ἐρευνῶν, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 5, 1929, σελ. 82 κ.ἑξ.
32. Διαφοραὶ κατὰ τὴν σωματικὴν ἀνάπτυξιν μεταξὺ Ἑλληνοπαίδων καὶ παίδων βορείων λαῶν, ἐπὶ τῇ βάσει παιδομετρικῶν ἐρευνῶν, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 5, 1930, σελ. 148 κ.ἑξ.
33. Ἡ ἔννοια τῆς νοημοσύνης, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 6, 1931, σελ. 69 κ.ἑξ.
34. Ἡ ἐνιαία διδασκαλία ἐν τῷ σχολείῳ ἐργασίας, Ἐπιστημονικὴ βιβλιοθήκη «Ἐρμού», ἀριθ. 14, ἐν Ἀθήναις, 1931.
35. Ἡ διάγνωσις τοῦ βαθμοῦ τῆς νοημοσύνης ἐπὶ τῇ βάσει πειραματικῶν ἐρευνῶν. Νέα μορφή τῆς κλίμακος Binet - Simon, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 6, 1931, σελ. 356 κ.ἑξ.
36. Κατανομὴ τῶν Ἑλληνοπαίδων εἰς τοὺς διαφόρους βαθμοὺς τῆς νοημοσύνης ἐπὶ τῇ βάσει πειραματικῶν ἐρευνῶν, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 7, 1932, σελ. 146 κ.ἑξ.
37. Ἡ μετεκπαίδευσις τῶν δημοδιδασκάλων ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, Ἐπετηροὶς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἔτος Α', 1932.
38. Γενικαὶ ἀρχαὶ διέπουνσαι τὴν ἐν τῷ Πειραματικῷ Σχολείῳ τελουμένην ἐργασίαν. Δημοσιεύματα Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμος Α', 1933, σελ. 53 κ.ἑξ.
39. Σημασία καὶ σκοποὶ τῶν συγκεντρώσεων τῶν γονέων, τόμος Β', 1933, σελ. 262.
40. Ἡ ἐνιαία διδασκαλία ἐν τῷ Πειραματικῷ Σχολείῳ, τόμος Β', 1933, σελ. 389.
41. Διαφοραὶ κατὰ τὴν νοητικὴν ἐξέλιξιν μεταξὺ εὐπόρων καὶ ἀπόρων Ἑλληνοπαίδων, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 8, 1933, σελ. 93 κ.ἑξ.
42. Ἐπιστημονικαὶ ἐρευναι, γινόμεναι ἐν τῷ Ἐργαστηρίῳ Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἐκθέσεις ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Ἀκαδημίαν κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 1ης Φεβρουαρίου 1934.
43. Μορφαὶ τινες σχολικῆς ἐργασίας, «Ἐκπαιδευτικὰ Χρονικά», Α', 1934, σελ. 42 κ.ἑξ. καὶ 91 κ.ἑξ.

44. *Rapport sur les recherches scientifiques du Laboratoire de Pédagogie Expérimentale de l'Université d'Athènes pendant les années 1923 - 1933*, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 9, 1934.
45. *Τὰ ἔργα καὶ ὁ προσρισμὸς τοῦ φοιτητοῦ*. Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ πρυτάνεως Ν. Ἰ. Ἐξαρχοπούλου κατὰ τὴν ἐπίσημον εἴσοδον τῶν πρωτοετῶν φοιτητῶν τῇ 3ῃ Νοεμβρίου 1934, ἐν Ἀθήναις, 1934.
46. *Problèmes Pédagogiques fondamentaux présentant un intérêt particulier pour les Etats Balkaniques*, Ἐν Revue Internationale des Etudes Balkaniques, Ann. 1, Tom. 1, 1934, σελ. 74 κ.ἔξ.
47. *Unterschiede der Körper- und Intelligenzentwicklung zwischen Griechischen Kindern und Kindern anderer Nationen*, Zeitschr. f. Jugendkunde, 5, 1935.
48. *Ἡ ἐθνικὴ ἀγωγή τῶν ἀτόμων καὶ ἡ διεθνὴς συνεργασία τῶν λαῶν*. Λόγος πρυτανικός, ἐκφωνηθεὶς τῇ 16ῃ Δεκεμβρίου 1934, ἐν Ἀθήναις, 1935.
49. *Ὁδηγίαι πρὸς σπουδὴν ἀτομικῶν ἰδιορρυθμιῶν τῶν παιδῶν*. Δημοσιεύματα Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 2, 1936, σελ. 339.
50. *Ἀρχαὶ ἐφαρμοστέαι διὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν ἐν τῷ σχολείῳ ἑορτῶν*. Δημοσιεύματα τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 3, 1936, σελ. 181.
51. *Τὸ ἀσκητὸν τῆς νοημοσύνης*. Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς νοημοσύνης καὶ τῆς καλλιέργειας αὐτῆς, ἐπὶ τῇ βάσει πειραματικῶν ἐρευνῶν. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 12, 1937, σελ. 432.
52. *Αἱ πρῶται ἡμέραι ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν μαθημάτων ἐν τῷ Πειραματικῷ Σχολείῳ*. Δημοσιεύματα Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 4, 1937, σελ. 9 κ.ἔξ.
53. *Ἡ ἀεργία καὶ ἡ ἐκπαίδευσις ἡμῶν*, ἐν Ἀθήναις, 1937.
54. *Αἱ ἀρχαὶ τοῦ σχολείου ἐργασίας παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι*, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 13, 1938, σελ. 18 κ.ἔξ.
55. *Ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀσκήσεως ἐπὶ τὰς διαφόρους νοητικὰς δεξιότητας*. Ἐπὶ τῇ βάσει πειραματικῶν ἐρευνῶν. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 13, 1938, σελ. 18 κ.ἔξ.
56. *Αἱ εἰκόνας ὡς μέσον καλαισθητικῆς ἀγωγῆς*, Τεσσαρακονταετηρὶς Θεοφίλου Βορέα, 1, 1939.
57. *Ἡ φιλοπατρία ἐλληνικὴ ἀρετὴ*. Ἐν περιοδικῷ «Ἐρμῆς», 1, 1941.
58. *Πορίσματα περὶ τῆς σωματικῆς ἐξελίξεως τῶν Ἑλληνοπαίδων*. Ἐπὶ τῇ βάσει πειραματικῶν ἐρευνῶν. Ἀνακοίνωσις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνθρωπολογικὴν Ἐταιρείαν. Πρακτ. 1941, σελ. 5. κ.ἔξ.

59. *Die Uebbarkeit der Intelligenz und ihrer Teiffunktionen*, Zeitschr. f. angew. Psych. und Charakterkunde, 60, 1941, σελ. 321 κ.έξ.
60. Ἡ Ἑλλάς καὶ ὁ Πολιτισμός. Λόγος προεδρικός. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 17, 1942.
61. Ἡ ἀντιδικία τῶν τόνων. Ἐν τῷ τόμῳ τῷ ἐκδοθέντι ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν, ἐν Ἀθήναις, 1944.
62. Πρὸς ἀναμόρφωσιν τῆς Ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἐν Ἀθήναις, 1945.
63. Τὸ διδακτικὸν βιβλίον, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1946, σελ. 4 κ.έξ.
64. Ὁ γεωγραφικὸς χάρτης, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1946, σελ. 15 κ.έξ. καὶ 67 κ.έξ.
65. Κριτικὴ καὶ αὐτοέλεγχος κατὰ τὴν διδασκαλίαν, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1946, σελ. 75 κ.έξ.
66. Αἱ κλασσικαὶ σπουδαί, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1946, σελ. 115 κ.έξ.
67. Αἱ κλασσικαὶ σπουδαί, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1947, σελ. 164 κ.έξ.
68. Ἡ ἐρμηνεία τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἐν τῷ γυμνασίῳ, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1947, σελ. 307 κ.έξ.
69. Ἡ ὀργάνωσις τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1947, σελ. 406 κ.έξ.
70. Τὸ Πειραματικὸν Σχολεῖον τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1947, σελ. 52 κ.έξ.
71. Ἡ διδασκαλία τῶν φυσικῶν μαθημάτων, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1948, σελ. 359 κ.έξ., 1949, σελ. 16 κ.έξ., σελ. 72 κ.έξ., σελ. 118 κ.έξ.
72. Ἡ γλῶσσα τοῦ παιδὸς καὶ ἡ καλλιέργεια αὐτῆς, «Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις», 1948, σελ. 355 κ.έξ., 1949, σελ. 11 κ.έξ., σελ. 67 κ.έξ. σελ. 109 κ.έξ., σελ. 146 κ.έξ.
73. Ἡ ἀποκέντρωσις ἐν τῇ ἐκπαιδεύσει, Διδακτικὸν Βῆμα τῆς 20 Φεβρουαρίου 1949.
74. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀναγνωστικοῦ διαφέροντος τῶν Ἑλληνοπαίδων (ἐπὶ τῇ βάσει πειραματικῶν ἐρευνῶν), Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἔτος 1950.
75. Ἡ ἐγκληματικότης τῶν ἐγκαταλελειμμένων παιδῶν καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς, Λαϊκὸν Πανεπιστήμιον ἔφημ. «Βραδυνῆς», Ἰανουάριος, 1952.
76. Ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν ἐν τοῖς σχολείοις, «Ἐνωσις Ἑλλήνων Θεολόγων. Πρακτικὰ Β' Πανελληνίου Θεολογικοῦ Συνεδρίου», 1952, σελ. 104 κ.έξ. Πρβλ. καὶ Περιοδικὸν «Ἐκκλησία».
77. Ἡ ἐνιαία διδασκαλία ἐν θεωρίᾳ καὶ ἐν ἐφαρμογῇ, ἐν Ἀθήναις, 1953.

78. *Ἡ ὁργάνωσις τῆς παιδείας*. Μελέτη παιδαγωγικὴ καὶ κοινωνιολογική, ἐν Ἀθήναις, 1954.
79. *Ἡ κατάστασις τῆς παιδείας ἐν Ἑλλάδι*. Διδασκαλικὸν Βῆμα τῆς 30 Ἰουλίου 1954. (Ὁμιλία γενομένη κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς συνελεύσεως τῶν λειτουργῶν τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως τῇ 10 Ἰουλίου 1954).
80. *Τὸ περιεχόμενον τῶν ὑπὸ τῶν Ἑλληνοπαίδων προτιμωμένων ἀναγνωσμάτων κατὰ τὰ διάφορα ἔτη τῆς ἡλικίας αὐτῶν* (ἐπὶ τῇ βάσει πειραματικῶν ἐρευνῶν), Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἔτος 1955.

Β. ΣΥΣΤΗΜΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΕΡΓΑ

1. *Σωματολογία τοῦ παιδός*, ἔκδ. 2α, ἐν Ἀθήναις, 1928 (Σελ. κδ' + 444).
2. *Ψυχικαὶ διαφοραὶ τῶν παιδων καὶ ἡ διάγνωσις αὐτῶν*, Μέρος Α', ἐν Ἀθήναις, 1932 (Σελίδες ιε' + 512).
3. *Γενικὴ Διδακτικὴ*, τόμοι δύο, ἐν Ἀθήναις, 1946 (Σελίδες 750).
4. *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν*, τόμοι δύο, ἔκδ. 4η, ἐν Ἀθήναις, 1950 (Σελίδες 850).
5. *Ψυχικαὶ ἀνωμαλίαι τῶν παιδων καὶ τρόποι βελτιώσεως αὐτῶν*, ἐν Ἀθήναις, 1953 (Σελίδες ις' + 340).
6. *Ψυχολογία τοῦ παιδός*. Τυποῦται (Σελίδες 1300 περίπου).